

TARTIŞILAN BOYUTLARIYLA “HOMO ECONOMICUS”

“HOMO ECONOMICUS” WITH ITS DIMENSIONS UNDER DISCUSSION

Prof Dr. Hüseyin AKYILDIZ*

ÖZET

Klasik ve neo-klasik iktisadın temel varsayımı olan “homo economicus”, iktisadi yaşamda rasyonel davranan varlık anlamına gelmektedir. Ancak, insan her zaman rasyonel varlık değildir. Bazen davranışı belirleyen ağırlıklı faktör, akıldan ziyade, alışkanlık, taklit ve veya sosyal normlar olabilir. Örneğin, insan çıkardan ziyade, iş birliği eğilimi içerisinde toplum yanlısı davranabilir. Dolayısıyla, “homo economicus” insan davranışını tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, “homo economicus”un yerine “sınırlı rasyonel davranış” modelleri geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu konuda, White’in “homo economicus”a önce Dewey’in, daha sonra da Kant’ın ahlak felsefesiyle yeni bir yorum getirme çabası vardır. Bireyi irrasyonel varlık olarak ele alan Hayek ise, rasyonaliteyi rekabet sürecine bağlamaktadır. Bu yaklaşımlar “homo economicus”un yanı sıra alternatif rasyonel davranış modellerinin de yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

ABSTRACT

“Homo economicus”, which is the main postulate of classical and neo-classical theories, means the human-being who behaves rationally. But, human-being is not a rational agent all time. Because the main factor that determines human behaviour could sometimes be one of the others than rationality. These could be repetition, imitation or social norms. For example, human-being could make prosocial behaviour in cooperation. These facts show that “homo-economicus” is not enough to define human behaviour. So, some have tried to replace homo-economicus with the models based on “bounded rational behaviour”. In this issue, there are two efforts which White has made. White attempts to interpret “homo-economicus” based on Dewey’s ethics first and then Kant’s. On the other hand, Hayek, who considers human-being as irrational agent, regards rationality as the result of competition. All of those exhibit that the alternative bounded-rational

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğretim Üyesi.

behaviour models as well as homo-economicus are not enough to explain human behaviour.

Rasyonel insan, rasyonel davranış, etik, kişilik, psikolojik varlık, politik varlık.

Homo economicus, rational behaviour, ethics, personality, homo psychologicus, homo politicus.

GİRİŞ

“Homo economicus”, farklı yorumlarıyla farklı iktisat ve siyaset teorilerine yol açan önemli bir varsayımdır. Ortaya konulan teorilerin geçerliliği büyük ölçüde insanın gerçekten “homo economicus” olup olmadığına bağlıdır. Bu nedenle, bu varsayımın sorgulanması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma bu ihtiyaçtan ortaya çıkmıştır. Çalışmanın amacı, önce davranışın psikolojik dinamiklerini ortaya koyarak, “homo economicus”un ne ölçüde geçerli olduğunu ortaya koymak ve kavrama yeni boyutlar getirme çabalarına ışık tutmak olmuştur. Bu bağlamda, “homo economicus”, önce kavramsal olarak ele alınmış, daha sonra, insanın rasyonel bir varlık olup olmadığı tartışılmış ve izleyen aşamada da alternatif olarak sunulan rasyonel davranış modelleri analiz edilerek sonuca gidilmiştir.

1. İKTİSADİ VE SİYASAL BOYUTLARIYLA “HOMO ECONOMICUS” KAVRAMI

1.1. İktisadi Boyutuyla “Homo Economicus”

“Homo economicus” klasik ve neo-klasik iktisadın temel varsayımını oluşturmaktadır (Ryan, 2003: 245; Üstünel, 1988: 91, 102; Tura, 2003: 221-222). Bütçe imkanları içerisinde refahını maksimize eden birey anlamına gelmektedir (Nyborg, 2000: 309). Temelinde Bentham’ın “bireyin haz arayan ve elemenden kaçan bir varlık” olduğuna ilişkin psikolojik aksiyomu (Yayla, 1992: 80) vardır. Homo economicus, tüketici olarak fayda maksimizasyonu; üretici olarak kar maksimizasyonu peşinde koşan rasyonel insanı tanımlamaktadır (Aktan : 2; Yayla, 1993: 102).

“Homo economicus”, fayda maksimizasyonu peşinde koşan birey varsayımına dayandığında, ahlak felsefesindeki karşılığı, sadece kendi çıkarını düşünen egoist ve hedonist birey anlamına gelmektedir. Buna karşın, birey, başkalarının refahını (aile, dost, arkadaş) dikkate alan varlık olarak ele alındığında alturist; tüm toplumun faydasını esas alan varlık olarak tanımlandığında da faydacıdır. Ancak, ister alturizm ve faydacılık çıkarıcılığın, isterse çıkarıcılık alturizm ve faydacılığın kapsamı içinde ele alınsın; her iki halde de “homo economicus” anlamsal gücünü kaybetmektedir. (White, 2004: 90).

Diğer yandan, "Darvinist evrim sürecinde, bireysel çıkar peşinde koşmayan bireylerin ayıklanarak, sadece çıkarları peşinde koşan bireylerin ekonomik yaşamlarını sürdürecekleri"ne ilişkin yaklaşımla "homo economicus"a yeniden güç katma çabası da görülmekte; ancak, Gintis, bu tür yaklaşımları yersiz gören genel savların ve analitik modellerin olduğunu ifade etmektedir (Gintis, 2000:320).

1.2. Siyasal Boyutuyla "Homo Economicus"

"Homo economicus", ontolojik ve metodolojik bireyci yaklaşımla, temelini "laissez faire, laissez passer" ve "minimal devlet" anlayışının oluşturduğu, liberal demokrasi ve liberal devlet modeline yol açmaktadır (Yayla, 1992: 135-138,142; Aktan : 2; Üstünel, 1988: 89, 91). Buna karşın, "homo economicus", akıl yoluyla değer yargılarını belirleme yeteneğine sahip varlık olarak kabul edildiğinde, aydınlanmış aklın bilinçli ürünü olarak, her türlü toplumsal kural ve kurumların inşa edilebileceği (kurucu rasyonalizm) sonucuna ulaşılmaktadır (Yayla, 1992: 53-54). Buradan da pozitif hukuk ile refah devletçi sosyal teorilerden radikal totaliter teorilere kadar yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır (Yayla, 1992: 148-152; Yayla, 1993: 130). Örneğin, "eşitlik" ve "hürriyet" ideallerine inanmasına rağmen, toplumu insanın bir keşfi olarak algılayan ve sosyal düzenin tabiat kuralları yerine sözleşmeyle kurulduğunu ileri süren Rousseau, "insanların kendilerini yönetecek organları yaratmakta yeteneksiz oldukları" gerekçesiyle, kurucu kanun koyucuya ihtiyaç olduğu sonucuna varmakta ve temel niteliği sosyal planlama olan bir düzeni öngörmektedir (Yayla, 1992: 121 Yayla, 1993: 130). Benzeri olgu holistik Keynesyen iktisat politikaları için de söz konusudur (Zafirovski, 2000:569-570). Bu politikalar siyasal otoritenin müdahalesi yoluyla makro-ekonomik büyüklüklerin baştan aşağı belirlendiği rasyonalist bir olguyu (Yayla, 1992: 20-23, 98; Yayla, 1993: 65-67) içermektedir.

2. İNSAN "HOMO ECONOMICUS" MU?

Siyasi ve iktisadi doktrinler temelde davranış teorileridir. Örneğin Mises'e göre liberalizm insan davranışını inceleyen bir disiplindir (Yayla, 1992: 14, 28, 117). Davranış ise sosyo-psikolojik varlık olan insanın ürünüdür. Liberal iktisatçıların büyük bir kısmı, insanı rasyonel davranan varlık (homo economicus) olarak ele almaktadır (White, 2004: 96). Peki, gerçekten insan "homo economicus" mudur? Bu sorunun cevabını vermek için insanın, kişilik oluşumuna ilişkin, nasıl bir varlık olduğunun tanımlanması gerekir.

Kişilik, bireysel tutum ve davranışların üretildiği bilinç ve bilinçdışı süreçleri içeren kendine özgü dinamik bir yapıdır (Morgan, 2004: 318; Jung, 1982: 66, 93-98; Yoshino, Kimura vd., 2005: 1; Akyıldız, 2006:3). Bu yapının genetik, kimyasal (doğum öncesi ve sonrası beslenme), duyuşsal

(sensory- doğum öncesi ve sonrası yaşantılar) ve travmatik (traumatic- hücreleri bozma eğilimindeki fiziksel olaylar) boyutları vardır. Tutum ve davranışlar bu faktörlerin etkisi altında gelişirler (Morgan, 2004: 42-47). Tutumun üç bileşeni vardır. Bunlar, bilişsel bileşen (tutumun nesnesine ilişkin kanılar), duygu ve davranıştır. Bunlardan ilk ikisi karşılıklı olarak bir biriyle etkileşim içerisindedir. Davranış ise duygu ve kaniya uygun hareket etme eğilimidir (Morgan, 2004: 363).

Ancak, belirtmek gerekir ki, tutumların neredeyse tamamı belirli bir ölçüde önyargıya dayanır. Çünkü bireyler, çoğu zaman, tutumlarının haklılıklarını ispatlayacak bilgiye sahip değildirler. Kalıp yargılar olarak, önyargılar, bazı ihtiyaçlardan (örneğin: üstünlük duygusu), ekonomik, siyasal ve sosyal engellenmelerin nedenini başkalarına yansıtmaktan, olayların çarpıtılarak algılanmasından ve bizzat önyargıların yarattığı olumsuz toplumsal sonuçlardan kaynaklanır (Morgan, 2004: 367-372). Burada olayların çarpıtılarak algılanmasına ilişkin olgu ile Adler'in davranışın doğrultusunu belirleyen "hayat tarzı" kavramı arasında bir ilgi kurulabilir. Adler'e göre birey yaratıcı gücüyle, çocukluğunun ilk dört ya da beş yılı içerisinde, kalımsal yeteneklerini ve çevreden edindiği izlenimlerini kullanarak, kendine özgü hayat tarzını oluşturur. Artık bundan sonra, birey bütün yaşantılarını kendi hayat tarzına göre değerlendirir. Bunlardan kendi şemasına uygun olanları alır ve onlara değer verir, buna karşın şemasına uygun olmayanları ya tümüyle reddeder ya da onlara objektif içeriğinden farklı anlamlar yükler (Adler, 1983: 17-18,72,92,115). Buradan kişiliğin, bireylere özgü sübjektif bir olgu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca tutumu oluşturan üç etken arasındaki etkileşim aynı zamanda kişiliğin değişim ve dönüşüm dinamiğini oluşturur. Bu süreçte bilişsel bileşenin özel bir anlamı vardır. "Bilişsel" öğrenim (cognitive learning), bireyin bilgi işleme tarz ve yaşantısının algısal düzeyde yeniden örgütlenmesine neden olarak, kişiliğin değişimine yol açar (Morgan, 2004: 99-104). Bu nedenle, psikolojide, bireyin ahlaki gelişimi, bilişsel gelişimin bir parçası olarak ele alınmaktadır (Morgan, 2004: 65). Bu sürece ilişkin olarak, Kohlberg üç evreden bahsetmektedir. Birincisi, çocuğun otoriteye saygı gösterdiği ve insanları nesne olarak algıladığı, egosentrikliğin geçerli olduğu çocukluk evresi. İkincisi, ahlaki ikilemlerin toplumsal beklentiler ve geleneksel kurallara göre çözümlendiği yasa ve düzen evresi. Üçüncü ise bireyin yargılarını yasal kuralların yanı sıra soyut evrensel ahlak ilkelerine dayandırma eğiliminde olduğu evredir. Ancak bireylerin bir evreden diğerine geçişi zorunlu değildir. Aksine bireylerin ahlaki yargılarının gelişimi bilişsel örgütlenme düzeyine bağlıdır. Yani her birey bu gelişimin belirli bir aşamasında kişilik kurulumuna sahip olabilir. Diğer deyişle, bireylerin çocukluk döneminde kullandığı yargılama stratejilerini gittikçe terk etmelerine rağmen; bazı koşullarda ileri ahlak düzeyine ulaşamamaları söz konusudur (Morgan, 2004: 73). Bu olgular bireylerin hem kendi aralarında hem de kendi hayatlarında sabit belirli bir kişilik kalıbında üretilmediklerini göstermektedir.

Aynı olgu Jung'un kişilik kuramında da görülmektedir. Jung'un, bilinç ve bilinç-dışından oluşan kişilik şemasında yaratıcı güç olarak ele alınan "ben" in çevresinde "duygu", "sezgi", "düşünce" ve "duyum" işlevleri yer almaktadır. Bu işlevlerden "duyum" ile "sezgi", "duygu" ile "düşünce" bir biriyle çelişmektedir. "Duyum" nesnelere algılanmasını, "sezgi" ise "nesne"lerin geçmişi ve geleceğine ilişkin sezgileri içermektedir. Diğer yandan "düşünce" mantık yürütmeyi, "duygu" ise değer yüklemeyi konu almaktadır. Bunlardan birisi işlevsel olduğunda diğerini devre dışı bırakmaktadır. İşte bu süreçte, şemada ortada yer alan "ben", anılan işlevler arasındaki güç dengesine göre farklı kişilik olarak gerçekleşmektedir (Jung, 1982: 66, 76-79).

Kaldı ki, yapılan çalışmalar, bireysel davranışı belirleyen ağırlıklı faktörün bazen akıl, bazen alışkanlık (Pavlov'un klasik şartlanma teorisi), bazen taklit (imitation), bazen de sosyal normlar olduğunu göstermektedir. Bu faktörlerin ağırlığı kişi ve olaylara göre de sürekli değişmektedir. Bu durum gerçek hayatta davranışın çok boyutlu bir optimizasyonu içerdiğini ve psikolojik süreçlerin fomülasyonunun mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Buradan da insanın "homo economicus" değil, aksine ağırlıklı ölçüde "homo psychologicus" (psikolojik insan) olarak tanımlanabileceğini ortaya çıkmaktadır (Jager, Janssen, De Vires, De Greef ve Vlek, 2000: 357-366).

Başka bir çalışmada, insanın "homo economicus" mu? yoksa "homo politicus"¹ mu? olduğu sorusuna ilişkin olarak, Nyborg, bireyin tüketici olarak kendi çıkarı peşinde koştuğunu; ancak toplumsal açıdan meseleleri değerlendirirken kendisini ahlakın koruyucusu olarak gördüğünü; bu nedenle, bireylerin özel tercihleriyle toplumsal tercihlerinin gerektiği gibi örtüşmediğini; bireysel ve toplumsal değerlerin toplanmasının elma ve portakalların toplanması gibi anlamsız bir şey olduğunu ifade etmektedir (Nyborg, 2000: 305, 319).

Diğer yandan, Gintis, ekonomik yaşamda bireyin rasyonel davranmadığını; tersine irrasyonel davrandığını ileri sürmektedir. O'na göre, bireyler, teorik aksiyomlara aykırı şekilde, stratejik interaksyonlar da dahil olmak üzere, ekonomik kararlarında prososyal (toplum yanlısı) ve işbirliği içerisinde davranış göstermektedir. İktisadi aktörler çoğu hallerde "homo economicus"tan ziyade "homo reciprocans"² gibi davranmaktadır. (Gintis, 2000: 313). Gintis, iktisat kültürünün, "rasyonalite"nin, bireysel çıkar, sonuç-odaklılık (outcome-orientation) ve zaman tutarlılığını (time-consistency) içerdiği inancını güçlendirdiğini; bunun doğru olması halinde ise, gerçek yaşamda insanların rasyonel olmadıklarını ifade etmektedir (Gintis, 2000:320). Kaldı ki, bireyler zararlı sonuçların bildikleri halde bir takım

¹ "Homo politicus" , ahlakın koruyucusu rolünü üstlenen ve toplum için en iyi olan şeyleri düşünmeye çalışan kimseyi ifade etmektedir (Nyborg, 2000: 310).

² "Homo reciprocans", işbirliği eğilimi ile interaksyonlara giren, işbirliğine daha fazla işbirliği ile cevap veren, işbirliğine katılmayanlara, bireysel maliyeti olmasa ve gelecekte hiçbir yarar sağlamasa dahi düşmanca davranış eğiliminde olan kimselerdir(Gintis, 2000: 313).

davranışlarını devam ettirirler. Diğer yandan, gelecekte hiç karşılık beklemeden bahşış verirler. Bu ve buna benzer olguların tümü “homo economicus”un insan davranışını tanımlamakta yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır (White, 2004: 90; Baloğlu: 2002; 117). Bu nedenle, White, “homo economicus”u, iktisatçıların bireysel karar süreçlerine ilişkin modellerde kullandıkları bir metafor olarak değerlendirmektedir (White, 2004: 89).

Bu olgular, insan davranışının belirli özelliklere indirgenemeyeceğini göstermektedir. Bu konuda Ryan, insan olgusunun, Hobbes’un mal düşkünü yaratığından, Hume’un duygu ve sempati demetinden, Kant’ın ödevlerine bağlı akılcı varlığından, Schopenhauer ve Nietzsche’nin iradeli ve Mill’in fayda hesapçısı bireylerinden daha öte bir şey olduğunu söylemektedir (Ryan, 2003: 245). Buradan da, insanların sosyal doğası, alışkanlıkları ve içerisinde bulunduğu tarihsel süreç gibi değişkenlerin dikkate alınarak, insan davranışlarına ilişkin ekonomik bir model kurmanın epeyce zor olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (White, 2003: 223). Bu bağlamda Cramer, metodolojik bireycilik ve rasyonel tercih üzerinde geliştirilen iktisat modellerinin birbiriyle çeliştiğini (Cramer, 2002: 1846); bu tür modellerdeki ekonomizm ve indirgemeciliğin, Marxism ve Marximin en kaba formlarında bulunan şeylerden daha kötü halde olduğunu ileri sürerek (Cramer, 2002: 1845); neo-klasik iktisat teorilerinin, indirgemeci, spekülatif ve yanıltıcı olduğunu belirtmektedir (Cramer, 2002: 1850).

3. “HOMO ECONOMICUS”A ALTERNATİF RASYONEL DAVRANIŞ MODELLERİ

“Homo economicus” insan davranışının pek çok özelliğinin anlaşılmasında yarar sağlasa da, moral davranışların izahında yetersiz kalmaktadır. “Bireylerin zevk almaları ya da gelecekte fayda beklentisiyle başkalarının yararına davrandıkları” yolundaki kuramlarla zenginleştirilerek, moral davranışların da izahında işlevsel hale getirilmeye çalışılan bu kavram, ne yazık ki, halen yetersizlik sorununu aşmamaktadır (White, 2004: 89-90). Neo-klasik teoriye bağlı kalanlar ile Hayek ve Buchanan gibi liberal düşünürler de “homo economicus”un yetersiz kaldığı hususunda birleşmektedirler (Ryan, 2003: 246; Zafirovski, 2000: 558; Buchanan, 1989(a): 32; Buchanan, 1989(b): 60-63). Bu nedenle, “homo economicus”, ahlak felsefesiyle yeniden yorumlanarak, moral değerlere uygun hale getirilerek, Herbert Simon’ın deyimiyle, yeni “sınırlı rasyonel davranış” modelleri (Ryan, 2003: 246) ortaya konmaya çalışılmaktadır.

3.1. Dewey’in Ahlak Teorisinin “Homo economicus”a Uygulanması

White, Dewey’in ahlak anlayışı ile neo-klasik teori arasında, her ikisinin de mukadder amaçları reddetmesi, sonuçlara güdülerin üstünde değer vermesi ve bilimsel ahlak geliştirmesi gibi benzerliklerin (Ryan, 2003: 245)

olduğundan hareketle, Dewey'in ahlak anlayışının, neo-klasik tercih modeline dahil edilmesini; böylece bu modele zengin bir ahlaki çerçevenin kazandırılmasını önermektedir (White, 2003: 226). Dewey'in moral tercihleri ve sonuçları değerlendirme yöntemi ile "homo economicus"un bir birinden önemli ölçüde farklı olduğunun (White, 2003: 226) ve Dewey'in ahlak anlayışının neo-klasik iktisada uygulanması halinde, "homo economicus" ile çelişkilerin ortaya çıkacağına (White, 2003: 236) farkında olmasına rağmen; White, Dewey'in ahlak anlayışının neo-klasik tercih modeline uygulanarak, ahlaki bir alt yapının geliştirilebileceğini ileri sürmektedir (White, 2003: 238). Ancak, Ryan, Dewey'in değer ve tercih teorisinin çok farklı olduğunu ve neo-klasik model ile bütünleştirilemeyeceğini ifade etmektedir (Ryan, 2003: 245).

Dewey'in ahlak teorisine bakıldığında, orijinde neo-Hegelci idealizmin olduğu görülmektedir. Neo-Hegelci idealizme göre, ahlakın nihai amacı, bireylerin kendilerini gerçekleştirmesidir. Bireylerin kendisini gerçekleştirmeleri hem bireysel hem de toplumsal bir amaçtır. Ancak, bireyleri biçimleyen toplumsal faktörlerin (güçler- forces) farklı ve değişken olması nedeniyle her koşula uygun üniversal moral değerlerin uygulanması söz konusu değildir (White, 2003: 226-227). Dewey'e göre, moral değerler ilaç reçetesi gibi ne davranış katalogları ne de kurallar dizisi değildir (White, 2003: 227). Ancak, Benthamcı fayda gibi ölçülebilir ya da Kant'ın kategorik buyruğu gibi belirli bir kriter olmasa da, Dewey'in de bir "en iyi" teorisi vardır. Dewey'in "en iyi"si bireylerin, kendilerini gerçekleştirmesi bağlamında, olgunlaşmasıdır. Buna göre, kusursuzluğun yerine, Dewey, kusursuzlaşma, olgunlaşma ve mükemmelleşme sürecini nihai moral değer ve amaç olarak ele almaktadır. Darwinin evrim teorisinden ve James'in fizyolojik psikolojisinden etkilenen Dewey, insanı ve insanın çevre ile ilişkisini biyolojik olarak tasavvur etmektedir (White, 2003:228). Tam da bu noktada, Dewey, bilimsel ahlak anlayışına uygun olarak, deneysel doğaya ilişkin bilinçli düşünmenin gereğine vurgu yapmaktadır. Özellikle belirli davranışları (aksiyon) tercih etmeden önce, bireyin kafasında bunlara ilişkin alternatif planların sonuçlarını test etme yöntemini kullanmasını tavsiye etmektedir (White, 2003: 230). İşte burada, White, Dewey'in "tercihlerin oluşumunda düşünmenin gerekliliği yaklaşımı"nın neo-klasik tercih modelinde uygulanabileceğini düşünmektedir (Ryan, 2003: 245). Ancak, burada başka bir zorluk ortaya çıkmaktadır. Bu zorluk, Dewey'in ahlak anlayışına göre, moral değer ve seçeneklerin belirli bir ölçekte karşılaştırılmayacak kadar heterojen olmasıdır (White, 2003: 234-235). Ryan'ın belirttiği gibi, Dewey, moral davranışı bireylerin benzersiz birer sanat üretimleri olarak görmektedir (Ryan, 2003: 245). Bu bakımdan Dewey'in tasavvur ettiği moral değerlerin, standart iktisat modelleriyle çeliştiği görülmektedir (White, 2003: 226). Kaldı ki, Dewey, ahlak ve gelişmeyi sürekli dinamik bir süreç olarak ele alırken, "homo economicus"un çoğu zaman geleceği göremeyen miyopik varlık olarak modellenmesi ayrı bir çelişkiyi içermektedir (White, 2003: 237). Kaldı ki, Dewey'in tasavvur ettiği birey mantığının değil alışkanlıkların tanımladığı bir varlığı konu almaktadır. Dewey rasyonalliteyi reddeder. Dewey'e göre, bireylerin davranışında yol

gösteren kurallar, bireyin aklının değil, çevreyle etkileşiminin bir sonucudur (White, 2003: 236). Keza Dewey'e göre, insan davranışı, iç güdü ve refleksleri de içeren bilinçaltı sürecin etkilediği, algı, alışkanlık ve yansıtma aşamalarında ortaya çıkan, her bireyin kendine özgü bir olgudur. Bu olgu tarihsel-toplumsal değer yargılarının biçimlediği bir süreçtir. Bu bağlamda bireysel değer yargıları, bireylerin, inceleme-algılama, yansıtma, hayal etme, karar verme ve reaksiyon süreçlerinin biçimlenmesinde rol oynayan temel unsuru oluşturmaktadır (<http://plato.stanford.edu/entries/dewey-moral/>, Erişim:02.02. 2007).

3.2. Kant'ın Ahlak Teorisinin "Homo economicus"’a Uygulanması

Daha önce Dewey'in ahlak anlayışını, neo-klasik tercih modeline katmak isteyen White, daha sonra Kant'ın ahlak teorisinin bu modele dahil edilebileceğini düşünmektedir. White'a göre, "homo economicus", ister egoizm ve hedonizm, ister alturizm, isterse faydacılık bağlamında ele alınsın; bir birleriyle çelişen bu yaklaşımların ortak yanı, bireyi tercih ve davranışlarının sonuçlarıyla (consequentialism) tanımlamalarıdır (White, 2004: 90). Halbuki, White, üzerinde yeni bir ekonomi yaklaşımının inşası edilmesi amacıyla, Kant'ın nonkonsikuantalist (nonconsequentialist) ahlak anlayışını önermektedir (White, 2004: 90).

White'a göre, standart teori, bireyin iktisadi karar sürecinde, verili kısıtlar içerisinde doyumunu maksimize edecek belirli tercihlerinin olduğunu varsaymaktadır. Bu durumda ordinal fayda fonksiyonları ortaya çıkmakta ve fayda, memnuniyet ya da mutluluk gibi zihinsel olgu yerine, basit bir sayısal indeks yada sıralamaya indirgenmektedir (White, 2004: 96). İşte bu aşamada, White, her ne kadar neo-klasik teoride yer olmasa da, Kantçı ahlakı, bireyin karar sürecinde, verili kısıtların içerisine sokarak, toplumsal sorumluluk altında bir fayda fonksiyonunun elde edilebileceğini düşünmektedir. Burada, fayda fonksiyonuna dahil edilen Kant'çı ahlak, iki tür ödevlere ilişkin kuralları kapsamaktadır. Bunlardan kusursuz ödevlere (perfect duties-örneğin yalan söylememe ve hırsızlık yapmama gibi) ilişkin kısmı, doğuracağı sonuçlara bakılmaksızın, yani sonuçları ne olursa olsun, moral değerler olarak kesin uyulması gereken kurallardır. Bu kuralların, her türlü bireysel eğilim ve tercihlere karşı bir önceliği vardır. Buna karşın Kant'çı ahlakın ikinci kısmını oluşturan diğer ödevler (imperfect duties), doğuracağı sonuçlara göre, bireylerin uyması gereken kurallardır. Bunlar, katagorik ölçüt olarak "üniversal kanun olmasını arzuladığın maksime göre davran" buyruğundan (categorical imperative) türetilen kurallardır (White, 2004: 93-96, 98-99; <http://plato.stanford.edu/entries/kant-moral/>, Erişim:02.02. 2007). Böylece White "homo-economicus"ın karar sürecine Kant'ın ödev ahlakını sokarak, standart iktisatta egoizm ya da faydacılığa alternatif yeni bir rasyonel tercih modelini önermektedir (White, 2004: 103). Burada Kantçı ekonomik insan yaklaşımı ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım, bireylerin optimizasyon süreçlerini nasıl gerçekleştirdiklerine ilişkin sonuçlar yerine, bireylerin nelerin arasında optimizasyona gittikleri ve optimizasyona

gittikleri şeyleri nasıl seçtikleriyle ilgilenmektedir (White, 2004: 90, 99). Böylece Kant'çı ahlak ile "homo economicus"a bir sınır getirilmektedir.

Ancak, Rand Kant'ın akli realiteden ayırmasının, Kant'cı düşünceden farklı iki zıt felsefi yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olduğunu ifade etmektedir (Rand, 2004: 324-326). Rand'a göre, bunlardan birincisi realiteyi reddederek akli seçenler, ikincisi ise akli reddederek realiteyi seçenlerdir. Rand, birinciyi temsil eden pragmatist-positivistlerin başarısız olduğunu; buna karşın, ikinci alternatifi temsil edenlerin, aklın yetersizliğini ilan ederek, realite adına, iç güdülerin, dürtülerin ve hislerin ahlaki üstünlüğünden hareketle, insanın varoluş problemlerine ve subjektif değerlere dönüş çağrısı yaparak, akli tamamen yok etmeye yöneldiğini söylemektedir (Rand, 2004: 326). Bu yaklaşım dikkate alındığında, "homo economicus"u sınırlayacak olan Kant'cı düşüncenin, kendisinin tartışmalı olması nedeniyle, "homo economicus"a ilişkin sorunun çözümünde yetersiz kalacağı söylenebilir.

3.3. Hayek'in Rasyonel Davranış Yaklaşımı

Hayek, insanı "homo economicus" olarak değil, irrasyonel varlık olarak tanımlamaktadır (Zafirovski, 2000: 558; Yayla, 1993: 105; Akyıldız, 2006:7-8). Hayek'e göre, fizyolojik aygıtımız, dünyayı, doğal seleksiyon sürecinin baskısı altında algılar. Dolayısıyla bireylerin dış dünyaya ilişkin algıları ve bilgileri objektif değil subjektiftir. Beyin dış dünya ile ilişkisinde potansiyel aksiyonlar geliştirir, daha sonra bu aksiyonları tecrübe eder, izleyen aşamada da faydalı olanları nöronal sistem kaydeder, diğerlerini ise terk eder. Evrim konusunda ontogenetik ve filogenetik (phylogenetic) ayrımına giden Hayek, sosyal süreçlerdeki evrimi filogenetik sınıflamaya sokmaktadır. Bu bağlamda Hayek'in evrim anlayışında mutlak bir determinizm yoktur. Bireylerin davranış evrimi, ille de faydalı sonuçlar üretmez. Ancak deneme yanılma sürecinde bireyler kendi subjektif çözümlerini üretmeye devam ederler (Dempsey, <http://www.cato.org/pubs/wtpapers/hayek.html>, Erişim: 30.01.2007). Hayek'e göre rasyonaliteyi üreten süreç serbest rekabettir. Rekabet, bir keşif yöntemi; iktisadi birimlerin, varlıklarını devam ettirebilmeleri için, az sayıdaki rasyonel bireyleri taklit etmeye sürüklendiği, bu nedenle de rasyonel davranış modellerinin gittikçe yaygınlaştığı dinamik bir süreçtir (Yayla, 1993: 98, 105, 137-144; Akyıldız, 2006:7-8).

Hayek'e göre, özgürlük bütün değerlerin kaynağıdır (Yayla, 1993: 50). Ancak Hayek'in tasavvur ettiği olgu kanun hakimiyeti altındaki özgürlüktür (Yayla, 1993: 31-33). Hayek'in bu yaklaşımının temelinde Kant'ın deontolojik ahlak görüşü bulunmaktadır (White, 2004: 91). Bu bağlamda, Hayek'in Kantçı ahlak anlayışı, moral kurallara, kategorik buyruklar (categorical imperatives) olarak, önemli ölçüde otonomi sağlamaktadır (Zafirovski, 2000: 558). Böylece Hayek'in kanun hakimiyeti ile bireylerin kendi kendilerini sınırlamasını sağlayacak adalet psikolojisi arasında bir bağ kurulmaktadır.

Hayek'in piyasa ekonomisi sürecinde rekabetin rasyonel davranışa yönelttiği kanun hakimiyeti altındaki özgür bireyi (Yayla, 1993: 30-33, 137-138, 143-144) ile White'in ödev ahlakıyla sınırlanan ekonomik insanı belirli boyutlarda bir biriyle örtüşmektedir. Çünkü her ikisi de kuralların hakimiyeti altında rasyonel tercihlerin oluşumuna ilişkin birer model önermektedir. Ancak birincisinde rasyonelitenin yaratan süreç rekabet iken; ikincisinde rasyonelitenin kaynağı bireyin kendisi olmaktadır.

Ayrıca Hayek'in bireyi rasyonel davranmaya iten rekabet süreci ile çıkarıcı davranmayan bireyleri tasfiye eden Darwinist evrim (Gintis, 2000:320) yaklaşımının da bir biriyle örtüştüğü söylenebilir. Hayek'in evrim anlayışı, kültürel alanda, her ne kadar zorunlu yasaları ve yönü olan bir süreci içermese de (Yayla, 1993: 107), bireylerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için, zorunlu olarak rasyonel davranmaya yönlendirildiği rekabet sürecinin (Yayla, 1993: 137-138, 143), zorunlu bir yön ve yasayı içerdiği söylenebilir. Dolayısıyla anti-rasyonalist gerekçelerden hareket etse de Hayek'in de yeni bir rasyonalist tercih modeli ürettiği öne sürülebilir.

Diğer yandan, Hayek'in evrimsel süreç yaklaşımı, yine piyasa sürecinin "homo economicus"u üretmesini gerektirmez. Çünkü piyasada belirli bir aşamada rasyonel olan bir davranış sonraki aşamada rasyonel olmayabilir; hatta olmaz. Örneğin aynı davranışı taklit eden çok sayıda üreticinin aynı malı üretmesi fiyatların düşmesine ve bunların zarar etmesine yol açar. Kaldı ki, piyasanın belirsizlik ortamında, davranışın olumlu sonuç doğurması, akıldan ziyade şans işidir.

SONUÇ

"Homo economicus", ahlak felsefesinde, fayda peşinde koşan egoist ve hedonist varlık anlamına gelmektedir. Alturizm veya toplumsal fayda kapsamında ele alındığında anlamsal gücünü kaybetmektedir. Bir yandan, "laissez faire, laissez passer" ve "minimal devlet" anlayışını temel alan klasik liberal teorilere, diğer yandan da refah devleti modelinden radikal totaliter teorilere kadar çeşitli yaklaşımlara kaynaklık etmektedir.

Halbuki birey, tek tip davranışa indirgenebilecek bir varlık değildir. Aksine, davranış üreten bilinç ve bilinçdışı süreçleriyle, kendine özgü kişiliğe sahip bir varlıktır. Yani bireyler sübjektif varlıklardır. Kendi davranış doğrultusunu belirleyen hayat tarzları ve önyargıları vardır. Hatta tutumlarının neredeyse tamamı büyük ölçüde önyargıdır.

Bireyler, hem kendi hayatlarında hem de kendi aralarında sabit kişilik kalıbında üretilen varlıklar değildir. Bireyler, "duyum", "sezgi", "düşünce" ve "duygu" işlevlerinin değişik kombinasyonlarını içeren farklı kişilikler olarak gerçekleşirler. Bu nedenle aynı olguya farklı tepkiler verebilirler.

Bireysel davranış belirleyen ağırlıklı faktör, bazen akıl, bazen alışkanlık bazen taklit ve bazen de sosyal normlar olmaktadır. Bu nedenle, gerçek hayatta davranışın fomülasyonu mümkün değildir. Hatta, liberal ve

neo-klasik teoriye bağlı kalan bir kısım düşünür de "homo economicus"un insan davranışını tanımlamakta yetersiz kaldığı hususunda birleşmektedir.

Bu nedenle, "homo economicus"un içinde bulunduğu yetersizliğin aşılması için "sınırlı rasyonel davranış" modellerinin geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu konuda, White'in iki çabası göze çarpmaktadır. İlk olarak, "homo economicus"a Dewey'in ahlak anlayışını uygulamaya çalışmıştır. Ancak, Dewey'in rasyonalite yerine alışkanlıkların tanımladığı bireyi, "homo economicus" ile tamamen çelişmektedir.

White daha sonra "homo-economicus"ın karar sürecine Kant'ın ödev ahlakını sokarak, egoizm ya da faydacılığa alternatif yeni bir rasyonel tercih modelini önermeye çalışmaktadır. Ancak Kant'çı düşünceden zıt felsefi yaklaşımların ortaya çıkması bu önerinin önemini azaltmaktadır. Kaldı ki, olgular bireyin rasyonel varlık olmadığını ve davranışın çok boyutlu olduğunu göstermektedir.

Bu soruna Hayek başka boyutta bir çözüm sunmaktadır. Bireyi irrasyonel varlık olarak kabul eden Hayek, rasyonalitenin üretimini piyasaya devretmektedir. Yani, Hayek'e göre, bireyler, piyasada rekabetin baskısı altında, az sayıdaki rasyonel bireyleri taklit ederek mecburen rasyonel davranmakta, rasyonel davranmayanlar ise piyasa tarafından elimine edilmektedir. Böylece, Hayek de başka bir rasyonalist tercih modeli önermektedir. Ancak bu yaklaşım da yetersizdir. Çünkü piyasadaki belirsizlik, bir önceki aşamada rasyonel olan davranışın sonraki aşamada rasyonel olmaması sonucunu doğurabilir. Kaldı ki, belirsizlik ortamında, davranışın olumlu sonuç doğurması, akıldan ziyade şans işidir.

Sonuç olarak, ne "homo economicus" ne de alternatif olarak sunulan rasyonel davranış modelleri insan davranışını tanımlayamamaktadır. Çünkü insan ekonomik varlıktan ziyade psikolojik varlıktır. Bu nedenle de davranışın belirli bir formülasyon içinde ifade edilmesi mümkün değildir.

KAYNAKÇA

1. Adler, Alfred (1983), *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme*, (Çev.) Belkıs Çorakçı, Say Yayınları, İstanbul.
2. Aktan, Coşkun Can, *Monetarizm Ve Rasyonel Beklentiler Teorisi*, http://www.canaktan.org/ekonomi/anayasal_iktisat/monetarizm/aktan-monetarizm.htm, (Erişim: 25.03.2005).
3. Akyıldız, Hüseyin (2006), *Freud'çu, Liberal Ve Marksist Kişilik Kuramlarının Türevi Olarak Toplum, İktisat Ve Siyaset Teorileri*, Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi, C.6, S.11, ss.1-23.
4. Baloğlu, Filiz (2002), *Ekonomik Olaylara Sosyolojik Yaklaşım, İktisat'ın Dama Taşları Ekoller-Kavramlar İz Birakanlar III*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, ss.116-130.
5. Buchanan, James M. (1989) (a), The Achievement and Limits of Public Choice in Diagnosing Government Failure and in Offering Bases for Constructive Reform, *Exploration into Constitutional Economics*, Robert D. Tollison and Victor J. Vanberg, (Ed.), "içinde", pp. 24-35, Texas A&M University Pres, Texas.
6. Buchanan, James M. (1989) (b), Constitutional Economics, *Exploration into Constitutional Economics*, Robert D. Tollison and Victor J. Vanberg (Ed.), "içinde", pp. 57-67, Texas A&M University Pres, Texas.

7. Cramer, C. (2002), Homo Economicus Goes to War: Methodological Individualism, Rational Choice and the Political Economy of War, *World Development*, Vol. 30, No. 11, London, pp. 1845–1864.
8. Dempsey, Gary T. “Hayek’s Evolutionary Epistemology, Artificial Intelligence, and the Question of Free Will”, *Cato White Papers and Miscellaneous Reports*, <http://www.cato.org/pubs/wtpapers/hayekee.html> (Erişim 30.01.2007).
9. Dewey’s Moral Philosophy, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, First published Thu 20 Jan, 2005, <http://plato.stanford.edu/entries/dewey-moral/>, (Erişim: 02.02.2007).
10. Gintis, Herbert (2000), The Human Actor In Ecological-Economic Models Beyond Homo Economicus: Evidence From Experimental Economics, *Ecological Economics*, 35, Amherst, pp. 311–322.
11. Jager, W; Janssen, M. A; De Vries, H. J. M; De Greef, J; Vlek C. A. J. (2000), The Human Actor in Ecological-Economic Models, Behaviour in Commons Dilemmas: Homo Economicus and Homo Psychologicus in an Ecological-Economic Model, *Ecological Economics*, 35, pp. 357-379.
12. Jung, C.G; (1982), *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, Birinci Baskı, (Çev.) Engin Büyükinal, Onur Basımevi, İstanbul.
13. Morgan, T. Clifford; (2004), *Psikolojiye Giriş*, (Çev) Hüsnü Arıncı, İffet Dinç, Giray Uraz, 15. Baskı, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayını, No:1, Ankara.
14. Kant’s Moral Philosophy, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, First published Mon Feb 23, 2004; substantive revision Thu Feb 26, 2004, <http://plato.stanford.edu/entries/kant-moral/>, (Erişim: 02.02.2007).
15. Nyborg, Karine (2000), Homo Economicus And Homo Politicus: Interpretation And Aggregation of Environmental Values, *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 42, Oslo, pp. 305–322.
16. Rand, Ayn (2004), *Kapitalizm Bilinmeyen İdeal*, (Çev.) Nejdet Kandemir, 1. Baskı, PlatoFilm Production Co. Yayını, İstanbul.
17. Ryan, Frank X. (2003), Values as Consequences of Transaction: Commentary on Reconciling Homo Economicus and John Dewey’s Ethics, *Journal of Economic Methodology*, 10:2, UK, pp. 245-257.
18. Üstünel, Besim (1988), *Ekonominin Temelleri*, Beşinci Baskı, Ankara.
19. Tura, Ali Rıza (2003), *Psikanalitik Açından Homo Economicus*, İktisat’ın Dama Taşları Ekoller-Kavramlar İz Bırakanlar III, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, 221-235.
20. White Mark D. (2003), Reconciling Homo Economicus And John Dewey’s Ethics, *Journal of Economic Methodology*, 10:2,UK, pp. 223–243.
21. White, Mark D. (2004), Can Homo Economicus Follow Kant’s Categorical Imperative?, *Journal of Socio-Economics*, 33, Staten Island, pp. 89–106.
22. Yayla, Atilla (1992), *Liberalizm, Turhan Kitabevi Yayınları, Bilimsel Araştırma Dizisi: 20, Adalet Matbaacılık Ltd. Şti.*, Ankara.
23. Yayla, Atilla (1993), *Özgürlük Yolu, Hayek’in Sosyal Teorisi, Turhan Kitabevi Yayınları, Bilimsel Araştırma Dizisi, Adalet Matbaacılık Ltd. Şti.*, Ankara.
24. Yoshino, Aihide; Kimura, Yoshie; Yoshida, Takeshi, Takashi, Yashitomo, Nomura Soichiro (2005), Relationships Between Temperament Dimensions In Personality and Unconscious Emotional Responses, *Biol Psychiatry, Society of Biological Psychiatry*, Vol.57, Saitama, pp. 1-6.
25. Zafirovski, Milan Z. (2000), Spencer is Dead, Long Live Spencer: Individualism, Holism, And The Problem of Norms, *British Journal of Sociology*, Vol. No. 51, Issue No. 3, London, pp. 553–579.